

Szívós Mihály

**AZ INTUÍCIÓ, A SZEMÉLYES ÉS A HALLGATÓLAGOS TUDÁS
FOGALMÁNAK KIALAKULÁSA A FILOZÓFIATÖRTÉNÉS
SZEMÉVEL**

Abstract

The first part of the paper aims at analyzing in detail the concept of the temperament of a thinker, as well as the connection between Polanyi's make-up as a philosopher and his philosophical program. The examination of this connection can contribute to the explanation of several aspects of his main work, but first of all to the investigation into the dynamics of his development as a thinker. The second part of the paper treats successively the philosophical antecedents of the concept of intuition, personal knowledge and tacit knowledge. Some parts of their origin in the history of human sciences are also highlighted. The third part gives a conclusion concerning the change of the relation between Polanyi's philosophical make-up and his program.

Polányi Mihály gondolkodói életművében az intuíció, a személyes és a hallgatóságos tudás fogalma szorosan összekapcsolódott. E fogalmak voltaképpen fejlődési sort képeztek, amennyiben Polányi először az intuíció jelentőségét felismerve azt tudományfilozófiájának fókuszába állította. A kutatás elmélyítésének következményeképpen azután bevezette a két utóbbi kategóriát is, melyek azután kulcsfontosságúaknak bizonyultak. Az intuíció, a személyes és a hallgatóságos tudás filozófiatörténeti és tudománytörténeti előzményeinek tárgyalását - éppen az említett fejlődési aspektus miatt - szükségesnek tűnik kiegészíteni annak rövid történetével is, ahogyan e kategóriák az életművön belül kibontakoztak. Ezt viszont már - újszerű megközelítésre törekedve - elsősorban annak keretében vizsgálom, hogy Polányi gondolkodói alkata és programja között kezdetben milyen viszony alakult ki és azután hogyan változott.

I. Gondolkodói alkat és gondolkodói program viszonya

A gondolkodói program, mint kutatási célkitűzések foglalata, gyakran használt, és ezért jól ismert fogalomnak tekinthető. Jelen elemzésben is e megszokott jelentéssel szerepel. A gondolkodói alkat fogalma viszont, úgy tűnik, bővebb magyarázatot kíván.

A gondolkodói alkat interdiszciplináris megközelítést igénylő fogalom. Ezért sem redukálható az elvont gondolkodásra való pszichológiai képességre - ennél

jóval tágabb jelentésű. A tehetség pszichológiai összetevőin túlmenően vannak tudásszociológiai, tudományszociológiai és kortörténeti-életrajzi aspektusai is. A gondolkodói alkat kialakulását meghatározó fontosabb tényezők a következők: a gondolkodó által elsajátított első filozófiai diszciplínában szerzett jártasság, a filozófiával párhuzamosan művelt tudományban vagy művészeti ágban kialakult jártasság, a megszerzett, nem-filozófiai tudás által közvetített olyan készségek és képességek, mint a tematikus érzékenység, az általánosabb összefüggések keresésére való hajlam, vagyis a filozófia irányába történő átvitelre való képesség. A munkaköröknek, az életmenetnek a gondolkodói alkatra gyakorolt hatásai általában rekonstruálhatóak az élettörténetből. Egyes tartósabb folyamatok, jelentősebb események előkészíthetik az utat ahhoz, hogy egy adott gondolkodó nyitottá váljék valamely szakterület felé, és ott új, akár filozófiai jellegű problémákat is képes legyen meglátni. A művészetek iránti tehetség is fontos lehet: Polányi egyaránt fogékonynak mutatkozott a vers és a széppróza iránt. Elsősorban Ady költészetének nagyrabecsülése, illetve Tolsztoj és Dosztojevszkij, valamint Koestler regényeinek rá gyakorolt hatása, és azok filozófiai és etikai értelmezése bizonyítja ezt.

A fentiek értelmében Polányi fejlődésében kiemelkedő, a filozófiai alkatát formáló tényezőnek bizonyult orvosi képzettsége és praxisa. E szakmában - amint az a *Személyes tudás* több példájából is kiderül - nagyon sok múlik a megérzésen, és a részben intuitív módon megszerzett összbenyomáson. Polányi gondolkodói alkatáról beszélve egyébként abban a különös helyzetben vagyunk, hogy a hallgatólágos tudás elméletét is felhasználhatjuk az alkat fogalmának megvilágításához, mert az élet és a foglalkozás különböző szfériáiban megszerzett személyes és hallgatólágos tudás jellege fontos összetevője a gondolkodói alkatnak. Valamely adott személyes és hallgatólágos tudáskészlet a birtokosát erősen hajlamosíthatja a filozófia valamely ágának kiválasztására és művelésére, míg a többihez kisebb, vagy éppen semmilyen ösztönzést sem ad.

A tudomány világán belüli foglalkozásváltás önmagában mindenkit közelebb visz a filozófiához, mert a tapasztalatok egy részét átviszik az egyik területről a másikra, és ez az átvitel fokozza egyrészt az absztrakciós készséget, másrészt hozzájárul a hallgatólágos tudás egy részének explicitté változtatásához és rendszerezéséhez. Ebből következik, hogy Polányi gondolkodói alkatát előnyösen befolyásolta és jelentős arányban meg is határozta az, hogy kétszer változtatott foglalkozást. Először mint orvos az élettudományok, azután mint fizikai kémikus a természettudományok, végül pedig mint filozófus a társadalomtudományok és a filozófia területén tevékenykedett. Ez a két nagy váltás önmagában is, mondhatni, jó ajánlólevél a tudományfilozófiához.

A filozófia történetében számos olyan esetet ismerünk, amikor gondolkodói program és alkat nem fedte teljesen egymást. Gyakran hosszas kísérletezgetés szükségeltetik még a program és alkat kisebb-nagyobb diszharmóniávalt terhelt

összeillesztéséhez is. A gondolkodói alkat kibontakozásával megváltozhat az eredeti gondolkodói program, vagy hosszabb távon a program visszahat magára az alkatra. Még olyan gondolkodónál is, mint Platón, kimutatható a gondolkodói (politikusai és etikai) program és az alkat (kiemelkedő dramatikus tehetség) közötti részleges diszharmonia. Vannak továbbá olyan esetek, ahol a korán felismert gondolkodói alkat gyors kibontakoztatásából kerekedik ki az életmű lényege, amire talán Fichte és Schelling fiatalkori pályafutása a klasszikus példa. Esetükben alkat és program hamar összhangba került egymással. Ezzel ellentétes példa az, ahol a másfajta gondolkodói alkatú filozófus éppen egy adott gondolkodói programmal, illetve következményeivel mint örökséggel vagy felvállalt korfeladattal küszködik. A marxizmus mint ideológia fénykorában ekképpen számos filozófus volt kénytelen elmélyült közgazdasági tanulmányokat folytatni és gazdasági-politikai helyzetelemzéseket készíteni (beleértve a marxizmus igényesebb kritikusaikat is), miközben gondolkodói alkatauk másra predesztinálta őket. A marxizmust mindig elutasító Polányi ugyanezen okokból folytatott több irányban közgazdasági kutatásokat is. Nem utolsó sorban ennek tudható be, hogy Polányinál gondolkodói program és alkat csak fokozatosan került harmóniába egymással. Ám végső soron éppen ez az elért összhang szavatolta a filozófusi karrier kiemelkedő sikerét. Filozófusi tevékenységének kibontakozását megkönnyítette, hogy viszonylag szabadon kutatható, kevés adminisztratív és oktatási kötelezettséggel. Ezen túlmenően az elért összhang annak is tulajdonítható, hogy Polányi számot vetett azzal, hogy nagyon későn vált filozófussá és eleve szűkebb gondolkodói programot alakított ki: néhány lényeges területre koncentrált, de az idő előrehaladtával még ezt a programot is tovább szűkítette. Közgazdasági kutatói programját erősen megkurtította és kevesebbet foglalkozott a tudomány szervezésének kérdéseivel is. E szűkítések folytán a tudományfilozófia gondolkodói programjának egyre nagyobb részét töltötte ki. Végül Polányi energiáinak döntő részét már azon a területen fejtette ki, amelynek művelésére gondolkodói alkata a leginkább alkalmassá tette.

Polányi tudományfilozófiai programja megvalósulásának kezdeti szakaszában kevés filozófiatörténeti kirándulást igényelt. A tudományfilozófiának mint új filozófiai diszciplínának a filozófiatörténeti beágyazottsága egyébként sem volt erős, minthogy a kor legdinamikusabb fejlődő természettudományának, a fizikának a problémavilága gyakorolt rá erős hatást. Polányi maga is fontosabbnak tartotta a kutatóként megélt tapasztalatok, valamint az egyes tudományok eredményeinek (pl. pszichológiából a Gestalt-elméletnek) az áttemelését a filozófiába, a kortárs tudományfilozófiai irányzatokkal való párbeszédet, valamint azt, hogy a redukcionista irányzatokkal, mindenekelőtt a marxizmussal szemben markáns álláspontot alakítson ki. Ezzel szemben a hatvanas években, a hallgatólágos tudás fogalmának elmélyítése során már több gondot fordított arra, hogy álláspontját filozófiatörténetileg is legitimálja. Ez is indokolja, hogy

szembesítsük Polányi fő tudományfilozófiai koncepcióját a filozófiatörténeti és tudománytörténeti előzményekkel.

II. Az intuíción, a személyes és a hallgatólagos tudás filozófiatörténeti előzményeiről

Az intuíción fogalmát Boethius vezette be a latin filozófiai nyelvbe, a görög előzményekre támaszkodva¹. A fogalom jelentésaspektusai már magának a kifejezésnek a megjelenése előtt számos más, kiterjedt használati körű fogalom jelentéstartományában felbukkantak és tartósan megmaradtak. Ilyen fogalomnak bizonyult a *phronésis* peripatetikus értelmezése, és a hozzá kapcsolódó filozófiatörténeti fejlemények, valamint a latin *sensus communis*, amely a római kultúrában betöltött fontos szerepe után a XVII. és a XVIII. században ismét nagy jelentőségre tett szert.² A filozófia- és tudománytörténeti visszatekintés - a huszadik század előtti előzmények vonatkozásában is - csak a legfontosabb fogalomtörténeti fordulópontok megemlézésére szorítkozik, hiszen csak az intuíción fogalomtörténetének felvázolása - a filozófia és az esztétika területére szorítkozva is - önmagában meghaladná jelen tanulmány kereteit.

Az intuíción elemzése jelentette Polányi életművében az első szakaszt a személyes és a hallgatólagos tudás felé vezető úton, amint erre ő maga is emlékeztet a 'Háttér és távlat' című írásában.³ Az intuíción már addig is sokat használt filozófiai és esztétikai fogalma mellett még pszichológiai kutatási eredmények és logikai, valamint erkölcsfilozófiai megfontolások mutattak a személyes tudás és a hallgatólagos tudás fogalma felé. A két utóbbi fogalomnak szintén vannak előzményei a filozófiatörténetben, melyekről most így, egymás után dióhéjban áttekintést adok.

1. Az intuíción fontosabb koncepción a huszadik századig

Már a platóni Akadémián belül Platón utódja, az Akadémia második vezetője, Szpeuszipposz (i.e. kb. 410-338) olyan problémákat feszegetett, köztük is mindenekelőtt az érzékelés kiművelhetőségét és az egyedi létezők érzékelését,

¹ *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Stuttgart/Basel: Schwabe & company V. (Az eddig még befejezetlen sorozat darabjai 1973-tól jelennek meg.) Intuíción címszó, 527.

² H.-G. Gadamer: *Igazság és módszer*, Bp.: Gondolat 1984. 37-44.

³ Háttér és távlat, in: *Polányi Mihály filozófiai írásai I-II*. Budapest: Atlantisz 1992. I. 25.

melyek az intuíció témaköre felé egyengették az utat. Őt követte Theophrasztosz (i.e.372/370-288/86), a peripatetikus iskola vezetője, aki *Metafizikájában* az érzékelés működéséről ezt írja: “[...] a gondolkodás képességének javaslatokat szolgáltat, közülük némelyeket egyszerűen kereséssel, másokat úgy, hogy felvetődik benne egy probléma, amely révén, még ha képtelen is előrehaladni vele, valami fény mégis felcsillan, ami nem fény, ha az ember tovább keres.”⁴ Theophrasztosz az érzékelésnek ezzel az előzetes tájékoztató funkciójával közelítette meg az intuíció fogalmát, anélkül, hogy azt ki tudta volna dolgozni. Az ereszoszi bölcselel foglalkozott az egyedi létező megismerésének és az általános meghatározások alá való besorolásának nehézségeivel, ami ismét csak egy tájékozódási pontot jelentett a nem teljesen tudatos megismerés elmélete felé vezető úton.

A hellénizmus korának filozófiai iskolái közül az epikureus iskola azzal járult hozzá az intuitív megismerés elméletéhez, hogy kidolgozta a villámszerű értelmi megragadás koncepcióját. A megismerésnek e formájában az elme a maga egészében éri el a tárgyát. E szellemi aktusnak maga a fogalma is - *epibolé* - ebből az iskolából származik. Alexandriai Philón már különválasztotta az intuitív és a diszkurzív megismerést. Az ő elméletét Plotinosz fejlesztette tovább, amennyiben az intuíciót a tisztán szellemi létezők, míg a diszkurzív megismerést az érzéki létezők megismerésére tartotta fenn.

A középkorban számos előzmény után Duns Scotus egy lényeges ponton módosította az intuíció ismeretelméleti fogalmát. Az intuíciót, melyet az elvont gondolkodással állított szembe, úgy határozta meg, mint amely mindig ténylegesen létező és jelenlevő tárgyakra irányul, anélkül azonban, hogy azokat a maguk egyediségében meg tudná ragadni.⁵ Wilhelm von Ockham az intuíciófogalomnak az egyediségre vonatkoztatott korlátozását viszi tovább és azt a meghatározást adja, hogy az intuíció annak megállapítására alkalmas, hogy egy dolog létezik vagy nem létezik.⁶

Descartes az értelem vezetésére szolgáló módszer taglalása során fejt ki legbővebben az intuíció fogalmát. Két alapvető szellemi műveletet ismer el: az intuíciót és a dedukciót. Az intuíció szerinte az egy pillantással átlátható dolgok megragadására szolgál. Ennyiben Descartes hű maradt a fogalom eredeti, boethiusi jelentéstartományához. De feltehetően támaszkodott más antik hagyományra is, nevezetesen Papposz analíziselméletére, aki szerint az analízis során a

⁴ Theophrastus: *Metaphysics*, with an Introduction, Translation and Commentary by Marlein van Raalte, Leiden: Brill 1993. 8b10-20.

⁵ *HWdPh*, i. m. 528.

⁶ *HWdPh*, i. m. 528.

legegyszerűbb, már ismert elemig kell továbbhatolni és az ismeretlent erre alapozva kell megvilágítani. Descartes szerint a már tovább nem bontható elem belátásához kell az intuíció.⁷ A fogalom descartes-i értelmezése a filozófus későbbi alkotói korszakában jelentősen módosult.⁸ Spinoza és Leibniz különböző mértékben a descartes-i intuíciófogalomtól indultak el.

A német filozófiában A. G. Baumgartennél bukkant fel olyan intuíciófogalom, mely már szorosabban is összekapcsolható a huszadik századi problémákkal. Baumgarten a megismerést szimbolikusnak nevezte, ha a jel és a jelölet a megértésben összekapcsolódik és a jel észlelése a jelölet észlelésénél erősebb. Intuitívnak minősítette a megismerést akkor, ha a jelölet reprezentációja erősebb, mint a jelé.⁹ Ez a koncepció láthatólag valamelyest támaszkodott még az ockhami felfogásra, mely az intuícióra bízta a létező létének megragadását. Az intuíció Baumgartennél tehát a jelölt és a jel közötti viszonytal volt összekapcsolva. Crusius és Lessing felfogása már a kanti koncepció felé mutatott előre, amennyiben a szimbolikus megismerést is az intuitív megismerés alá sorolták be.

A klasszikus német filozófia keretében az intuíciófogalom egy más elnevezéssel is nagy jelentőségre tett szert. Schelling dolgozta ki az intellektuális szemlélet fogalmát, mely révén az egyén felemelkedhet az abszolútumhoz. Ugyancsak Schelling vezette be a nem-tudatos fogalmát, amellyel a nem-tudatos szellemi műveletekkel foglalkozó kutatások előfutára lett.

Schopenhauer visszanyúlt az intuitív és az elvont gondolkodás duns scotus-i szétválasztásához, azt filozófiájának alapelvévé tette, s Kant és Hegel ellen fordította. Az intuitív megismerést fontosabbnak tartotta, mint a klasszikus német filozófiában reflexívvé fokozott racionális, diszkurzív megismerést. Schopenhauer és Schelling nyomdokain haladt tovább Eduard von Hartmann, aki a nem-tudatos fogalmát tovább finomította és a nem-tudatos szellemi formációk fenomenológiáját megalkotta. Ekképpen a pszichoanalízis egyik előfutára lett és hozzájárult a tudatalatti fogalmának kialakításához.

⁷ *HWdPh*, i. m. 527.

⁸ Boros Gábor: *René Descartes*, Bp.: Áron 1998. "Az intuíció (intuitus) tipikusan Descartes korai gondolkodását jellemző kifejezés, a későbbi művekben csak elvétve találkozunk vele, noha ... az a mentális művelet, amelyet megjelöl általa, később épp olyan fontos szerepet játszik majd, mint a Szabályokban." 88.

⁹ *HWdPh*, i. m. 530.

2. Polányi és az intuíció huszadik századi koncepciói

A huszadik századi intuíciófelfogásokhoz érve elsősorban Nietzsche, Bergson és Croce, valamint Jung nevét érdemes kiemelni. Az ő nézeteiket Polányi valószínűleg még Magyarországon megismerte. Nietzsche és Bergson is Schopenhauer intuíciófelfogására támaszkodtak és ezzel a fogalmi gondolkodás erős pozícióját kérdőjelezték meg. Bergson filozófiája, mely a század második évtizedétől kezdve már hatott Magyarországon, kiváltképpen nagy jelentőséget tulajdonított az intuíciónak. Jelentősen megerősítette a fogalmat azzal, hogy hozzárendelte a tartam (*durée*) fogalmát, mely csakis az intuitív gondolkodás számára hozzáférhető, szemben a hagyományos időfogalommal, mely viszont a diszkurzív gondolkodás terméke. A filozófiatörténeti hagyománnyal szakítva az intuíciót alkalmasnak minősítette arra is, hogy a létező dolgok egyediségét megragadja, abban az értelemben, hogy a diszkurzív megismerő gondolkodás számára hozzáférhetetlen mozzanatokot is képes elérni.

A francia szellemi életben - nem utolsó sorban a bergsoni felfogás hatására és a racionalista hagyományok miatt - megújult a polémia az intuíciónak a diszkurzív gondolkodás rovására való felértékelése ellen. A huszadik század elején ugyancsak az intuíció felértékelését jelentette az, hogy Benedetto Croce esztétikájának központi fogalmává tette meg. Ez ismét csak hozzájárult ahhoz, hogy az intuíciót olyan szellemi műveletnek tekintsék, melynek legalábbis nem-tudatos mozzanatai vannak. Bár Husserl intuícióértelmezésében eltért a filozófiai hagyománytól, e fogalomnak mint a tiszta lényegszemlélet eszközének mégis helyet biztosított a rendszerében.

E filozófiai fejleményekkel párhuzamosan Brouwer kifejti intuicionista matematikaelméletét, mely az antikvitásból örökölt bizonyítási formákat kérdőjelezte meg. A matematika alapjainak kutatásában ez elfogadott és gyümölcsöző irányzattá vált.

A Freud-tanítvány Carl Jung az intuíciót Eduard von Hartmann nyomán olyan pszichológiai funkcióként írja le, amely az észleleteket nem tudatos módon közvetíti. Ez az intuíciófogalom áll talán a legközelebb ahhoz az intuíciókonceptióhoz, amelytől Polányi elindult.

Amikor tehát Polányi az 1946-ban megjelent *Science, Faith and Society* című művében az intuíciót tudományfilozófiai programjának a középpontjába állította, akkor ezt korántsem légtüres térben tette. Sokévszázados előzményekre támaszkodva jelentős kortársai foglalkoztak e témával, és az ő munkásságuknak, valamint a freudizmus gyors térhódításának eredményeképpen az intuíció fogalmának felértékelődése volt tapasztalható. Az intuíciót felhasználó kortárs irányzatok mindenekelőtt abban lehettek ösztönzőek, hogy számos, egymástól egészen eltérő területen bizonyították be e szellemi műveleti forma kutatásának a

fontosságát. Ezért kínálkozott a lehetőség, hogy a fogalmat tudományfilozófia keretében is megvizsgálják.

Az intuíció fogalomtörténetéről adott rövid áttekintést mégis azzal a talán meglepő konklúzióval lehet zárni, hogy mindeme előzményekből Polányi viszonylag keveset használt fel az intuíció tudományfilozófiai elemzéséhez, majd később a személyes és a hallgatólágos tudás kialakítandó elméletéhez, viszont bizonyosan hatott rá az intuíció fogalmának a fentebb részletezett felértékelődése.

3. A személyes tudás filozófia- és tudománytörténeti előzményei

A személyes tudás fogalmának története rapszodikusabb, és jóval kevésbé kikutatott, mint az intuíció története. E tudás fogalma nem kapcsolódhatott össze az intuíció fogalmával, többek között azért, mert jóval később jelent meg, mint az intuícióé. A személyesen átadható tudás problémáját azonban már igen korán tudatosították. Platón műveiben több helyen is találkozunk azzal a gondolattal¹⁰, hogy a személyes tanítás hatékonysága messze felülmúlja az írásét, kiváltképpen a morális magatartás közvetítésében. Platón tanítómestere, Szókratész azért nem fejtette ki írásban a tanítását, mert a személyes ráhatást és tanítást, mint jellemformáló erőt, mindennél fontosabbnak tartotta. A szókratikus iskolák közül az etikai tanító tevékenységnek ezt az oldalát különösen a cinikusok dolgozták ki, és mehökkentő tetteikkel mindig valamilyen morális állásfoglalást juttattak érvényre, miközben hevesen vitatták a filozófia írásbeli művelésének hasznosságát.¹¹

Polányi Platón tanulmányairól vannak forrásaink, hiszen a Menón-paradoxont is részletesen tárgyalja a *Személyes tudás*ban. Alighanem az angliai Platón-kultusz is hatott rá, hiszen intenzíven részt vett a szigetország filozófiai életében.

A személyesen átadható tudás problémája jóval később újra felbukkan Diderot-nál, aki az antik kultúra egyik legnagyobb ismerőjének és tisztelőjének számított. Személyes, résztvevő megfigyelés és tanulás alapján írt le számos mesterséget az *Enciklopédiában*, ami akkoriban mint eljárás rendhagyónak számított. A francia filozófus hatása nem mutatható ki Polányi életművében,

¹⁰ Platón: Phaidrosz, 275c-b. Theaitétosz 171c-e. Ez utóbbi mű vonatkozó része különösen annak fényében fontos, amit Thomas Szlezák fejt ki arról, hogy Platónnál mi a filozófus viszonya a saját írásaihoz. Th. Szlezák: *Hogyan olvassunk Platónt?*, Bp.: Atlantisz 2000. 63-67.

¹¹ Steiger Kornél: *A lappangó örökség. Fejezetek a preszókratikus filozófia hagyományozódásának történetéből*, Bp.: Jászöveg 1999. A szerző annak a szabálynak az érvényét, hogy a szókratikus filozófusok “az erény gyakorlását és fölmutatását fontosabbnak tekintik, mint egy diszkurzív morálfilozófia kidolgozását”, elsősorban a cinikus iskolára vonatkozólag tartja kimutathatónak. Vö. 56-57.

melyben egyébként éles polémiák olvashatóak a felvilágosodás eszmekörének egyes elemei, kiváltképpen az objektív tudás ismérvei¹², valamint a tudás és a hit merev szétválasztása ellen.

A személyes tudás koncepciójának Polányi szempontjából legfontosabb előzménye tudománytörténeti jellegű. Ismeretes, hogy családjában is foglalkoztak a pszichoanalízis elméletével és gyakorlatával. A freudi tanokon túl a pszichoanalízis iskolájának legjelentősebb korai ága, a budapesti iskola tanításai is nyilvánvalóan hatottak a fiatal Polányira. Ebben a vonatkozásban az iskolavezetőnek számító Ferenczi felfogását fontos megemlíteni, aki a pszichoanalízis freudi, eredeti változatával szemben, mely szinte laboratóriumi körülmények megteremtését írta elő az analitikus számára, éppen a személyes részvétel jelentőségét és az elkötelezettséget emelte ki. Ferenczi azt is hangsúlyozta, hogy a személyesség nemcsak hogy nem küszöbölhető ki, hanem éppenséggel az analízis szerves része. A foglalkozások során az analitikus nemcsak a páciens lelki múltját ismeri meg, hanem saját személyiségéről is megtud valamit. Az analitikus tudása ebben az értelemben is személyes, de abban is, hogy amit átadni akar, azt csak személyisége szűrőjén keresztül teheti meg. Saját orvosi praxisa folytán Polányinak nem okozhatott problémát a budapesti pszichoanalitikus iskola e felfogásának megértése. Azt is tudjuk róla, hogy megfordult olyan körökben, ahol ezt az elméletet ismerték.

4. A hallgatólagos tudás fogalmának előtörténete

A klasszikus német filozófiában¹³ és a német romantikában is felvetődnek olyan gondolatok, melyek a hallgatólagos tudás fogalma felé mutatnak előre. Maga Polányi többször idézi azt a szöveghelyet Kanttól, ahol a német filozófus arra hivatkozik, hogy az általános fogalmak alá történő besorolás jártassága “az emberi lélekben oly mélyen rejlik, hogy aligha fogjuk sejteni a titkot, amit a természet itt alkalmaz.” Ezt a rejtélyt Polányi a hallgatólagos tudás elméletének segítségével tartja feloldhatóknak.

A hallgatólagos tudás koncepciójának legjelentősebb előzménye azonban Charles S. Peirce filozófiájában található. Ő már magát a hallgatólagos tudást ragadja meg és megállapítja annak túlsúlyát az explicit tudáshoz képest. A saját

¹² Újlaki Gabriella: A hallgatólagos és az explicit tudás. Polányi Mihály poszt-kritikai filozófiája, in: *Polányi Mihály Filozófiai írásai II.*, Bp.: Atlantisz 1992. 277. “Olyan tudáskonceptiót dolgoz ki, amely az objektív tudás tradicionálisan, lényegében a felvilágosodás óta elfogadott ismérveinek egy részét tagadja, más részét pedig éppen azon az alapon állítja, amelyen mások tagadni szokták.”

¹³ Fentebb már említettem a nem-tudatosnak Schelling által bevezetett fogalmát.

fogalmi rendszerében - a hallgatóságos tudás helyett - a "tudatosság különböző mélységi szintjeiről" beszél, amelyek szerinte élénken befolyásolják a teljesen tudatos gondolkodást. A tőle most idézendő kifejtés azt is mutatja, hogy Kanttal polemizál, miközben átalakítja a transzcendentális appercepció fogalmát: "A tudatnak van, ahogy volt is, egy felső rétege, melyhez reflex-tudat vagy öntudat kapcsolódik. Csak a figyelem egy- vagy kétmásodperces mérsékelt erőfeszítése hoz be néhány dolgot ebbe a felső rétegbe. De mindaddig, amíg a figyelem tart, ezernyi más, szó szerint különböző élénkségű gondolat mozog úgymond felfelé a tudatosság különböző mélységi szintjein. Ezek jóval azelőtt befolyásolhatják másfajta gondolatainkat, mielőtt azok a reflex-tudat felső rétegét elérnék. A tudat alacsony élénkségi fokozatú rétegeiben oly hatalmas mennyiségű eszme van, hogy úgy gondolom, igaz lehet az, - és bizonyos fokig nagyjából igaz is, kísérleteim szükségszerű következményeképpen -, hogy egész múltbeli tapasztalatunk folyamatosan jelen van, noha legtöbb eleme a homály nagy mélységeibe süllyed le. A tudatot olyan feneketlen tónak tekintem, amelynek vize átlátszónak tűnik, de mégis csak kis távolságra látunk benne világosan. E vízben azonban számtalan tárgy van különböző mélységeken; és bizonyos befolyások ezek közül bizonyos fajtákat felfelé mozgatnak, mely impulzusok elég intenzívek és tartósak ahhoz, hogy azok a tárgyak a felső, átlátható rétegbe kerüljenek. Miután az impulzus lehanyatlik, e dolgok elkezdenek lefelé süllyedni."¹⁴ Az idézett rész jól mutatja, hogy Peirce maga is megállapítja a tudatalatti létezését, és az is kitetszik belőle, hogy világosan különbséget tesz a fokális, vagyis teljes tudatossággal és a töredékes tudatossággal felfogott dolgok között. Polányi azonban valószínűleg nem ismerte Peirce-nek ezeket a gondolatait, pedig az amerikai filozófus más téren is szövetségese volt a kanti kritikai filozófia ellenében. Bírálja ugyanis azt a fajta metafizikát, mely azt hiszi, hogy olyan magánvaló, megismerhetetlen dolgokat kell feltételeznie, melyek nem jeleníthetők meg jelek révén. A "jelben való gondolkodás" koncepciójának kialakításával Peirce éppen a kanti filozófia meghaladására tesz kísérletet, és mindeközben előkészíti az utat a Polányi-féle koncepcióhoz, melyben egyre inkább érvényre jut az a belátás, hogy a megismerő gondolkodás az eligazító jelekre támaszkodva képes működni, illetve hogy egyáltalán a megismerést az eligazító jelek váltják ki, amint azt a magyar filozófus egyik tanulmányában írja.¹⁵

Peirce újrafelfedezése a szemiotika és a nyelvfilozófia különféle ágainak művelői által, valamint Polányi útja az eligazító jelek felértékelése felé olyan

¹⁴ Peirce, Charles S. *Collected Papers of*, 8 vols., ed. by Charles Hartshorne, Paul Weiss and A. W. Burks, Cambridge: MA: Harvard UP. (1931-1966). 7. vol. 547.

¹⁵ A tudomány megmagyarázhatatlan eleme, in: *Polányi Mihály filozófiai írásai I-II.*, I. 55.

párhuzamosság, melyet nem lehet figyelmen kívül hagyni éppen az utóbbi húsz év fejlődésére való tekintettel.

Lényegében már a hallgatólagos tudás tárgykörébe tartozik az a freudi hatás, mely Koestler közvetítésével jut el Polányihoz. A *Sötétség délbén* című műben is szerepel, akárcsak a Polányi által szintén ismert *Spanyol testamentumban*, az óceáni érzés, ez az indiai filozófiából származó fogalom, melyet Freud pszichológiailag átértelmezett. Ezt a fogalmat Koestler olyan lelki élményének megjelölésére használta, ami jelentősen hozzájárult a kommunizmussal való szakításához. Koestler sohasem tagadta meg az óceáni érzésre való hivatkozását, később is megerősítette leveleiben és interjúiban. Ez az élmény másképpen, Polányi kései kategóriáját használva, megközelítőleg úgy írható le, mint az erkölcsi hallgatólagos tudás megnyilvánulása. A huszadik század negyvenes éveinek elején azonban Koestler műveinek ez a jelentős hatása még csak abban erősíthette meg Polányit, hogy az intuíciót kutassa, minthogy a hallgatólagos tudás fogalmához csak később fog elérkezni.

Az erkölcsi hallgatólagos tudás fogalma sem előzmény nélküli, hiszen az erkölcsi intuicionizmus három évszázados előzményére támaszkodhat. De Polányira a jelenség koestleri leírása gyakorolt nagy hatást, mert neki ezt Koestler személyes tanúságtétele és életpályája hitelesítette. Szoros barátságuk, szellemi rokonságuk és a filozófiai programjaikban mutatkozó közös pontok miatt (antimarxizmus, redukcionizmusellenesség) ez a hatás idővel csak elmélyült.

III. Polányi gondolkodói programjának átalakulásai

A fentebb elősorolt és az említett előzményeken túlmenően meglevő filozófiai és filozófiatörténeti támpontok ellenére azonban, úgy tűnik, Polányi elméletének fő kialakító motívuma mégsem magában a filozófiatörténetben rejlik, azaz ő nem eme szellemi elődei hagyatékát gondolta tovább elsődlegesen, hanem alapvetően abból a politikai és szellemi hidegháborúból merített ihletet, mely az akkori két vilárendszer között fennállt. Ő maga erre így emlékezett vissza, amikor felidézte a szovjetunióbeli tudósok - köztük mindenekelőtt a biológus Vavilov - üldöztetését: "Ilyen körülmények között váltak nyilvánvalóvá számomra az általam védelmezett álláspont gyengéi. Amikor azt olvastam, hogy Vavilov 1939-ben a Liszenko-féle elmélettel szembeni végső érvként a nyugati tudósokra hivatkozott, rá kellett döbbernem arra, hogy az egyik tekintély helyett csupán egy másikhoz fordult: a Nyugaton uralkodó álláspontot hozta fel az uralkodó szovjet állásponttal szemben... Azért fogadták el inkább Liszenko tekintélyét, mert tudományfilozófiájuk ezt kívánta. Nekünk, nyugatiaknak milyen tudományfilozófiánk volt, amelyet szembe tudtunk volna ezzel állítani? Mi szolt ennek általános elfogadása mellett? Igazolható volt ez a közmegegyezés? S ha igen, milyen alapon? Ezeket a kérdéseket a marxizmus vetette fel számomra, s itt újraközölt tanulmányaim ezekre a

kérdésekre kísérelnek meg választ adni.”¹⁶ Ezek voltak hát a tudományfilozófiai vállalkozását elindító kérdések, melyek szokatlan módon nem a tudományban vagy a filozófiatörténetben, hanem a politikában és a tudánypolitikában gyökereztek. És ezek a kérdések voltak azok a kiindulópontok, ahonnan Polányi elindult egy olyan filozófiai program megvalósítása felé, amely a legjobban megfelelt gondolkodói alkatának. Ezt megelőzően és jó ideig azonban még több különálló területen olyan kutatási feladatokat tűzött maga elé, mint a tervgazdaság és a szovjet tudánypolitika bírálata, melyekben nem bizonyult átütően sikeresnek. Az ötvenes években kialakuló új tudományfilozófiai programja viszont már sokkal jobban harmonizált alkatával és felkészültségével. Olyan tudományfilozófiát akart létrehozni, mely rögtön születése pillanatában polemikus jellegűnek is bizonyul. Ezért azután Polányi a vállalt tudományfilozófiai feladathoz nemcsak az érveket és a kutatási irányokat kereste meg, hanem részben a filozófiai ellenfeleket is. Jellemző módon az intuíció fogalmának tudományfilozófiai alkalmazása, de főleg a személyes és a hallgatólagos tudás koncepciójának kifejtése során mindinkább konfrontálódott a kanti kritikai filozófiával. A polemikus írásmód, habár végigkíséri a fő műnek számító *Személyes tudást*, valamelyest háttérbe szorult a pozitív kidolgozás javára. Mindazonáltal e mű még bővelkedően tárgyalja az új tudományfilozófiai eredményeknek az eredeti motívációhoz, a marxizmus kritikájához való visszacsatolását. A *Személyes tudás* társadalomfilozófiai fejezetei ennél fogva egészen világosan mutatják azt a politikai háttérrel, amelyből Polányi eredeti gondolkodói programja kiemelkedett.

Noha az ötvenes években az új tudományfilozófia kialakítása Polányi szellemi kapacitásának már egyre nagyobb részét kötötte le, filozófiai programjában újabb fordulatok csak a hatvanas években következtek be. Ekkor végezte el részben elméletének filozófiatörténeti legitimálását, amit a *Személyes tudás*ban vagy erősen elnagyolt vagy egészen elhanyagolt. A hatvanas évek második felében pedig már jel- és jelentéseméleti kérdések felé nyitott. De magas kora miatt ezeket az új kezdeményezéseit már nem tudta végigvinni.

Irodalom

- Boros Gábor, *René Descartes*, Bp.: Áron 1998.
- Gadamer, H.-G. *Igazság és módszer*, Bp.: Gondolat 1984.
- Filep László, *A tudományok királynője. A matematika fejlődése*, Bp.: Typotex 1997.

¹⁶ Háttér és távlat, i. m. I. 24.

- *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Stuttgart/Basel: Schwabe & Co. V. 1973-tól.
- Koestler Artúr, *Sötétség délben*, Bp.: Európa-Reform 1988.
- Koestler, Arthur, *Un Testament Espagnol*, Paris: Eds Rencontre 1969.
- Peirce, Ch. S. *Collected Papers of*, 8 vols. ed. by Ch. Hartshorne, P. Weiss and A.W. Burks, Cambridge (MA): Harvard UP 1931-1966.
- Platón, *Összes művei I-III.*, Bp.: Gondolat 1984.
- Polányi Mihály, *Filozófiai írásai I-II.*, Bp.: Atlantisz 1992.
- Polányi Mihály, *Személyes tudás*, Bp.: Atlantisz 1994.
- Steiger Kornél, *A lappangó örökség. Fejezetek a preszókratikus filozófia antik hagyományozódásának történetéből*, Bp. Jászöveg 1999.
- Szlezák, Th. *Hogyan olvassunk Platónt?*, Bp.: Atlantisz 2000.
- Taylor, A.E. *Platón*, Bp. Osiris 1997.
- Theophrastus, *Metaphysics*, with an Introduction, Translation and Commentary by Marlein van Raalte, Leiden: Brill 1993.